

УДК 332.2

Г.П. ПАСЕМКО

ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ ЯК ФАКТОР ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто економічний і правовий зміст поняття власності взагалі і власності на землю зокрема. Висвітлено передумови і можливості підвищення ролі держави в ефективній реалізації власності на землю. Досліджено економічну природу державного регулювання щодо власності на землю. Обґрунтовано шляхи подальшого розширення ролі держави щодо регулювання аграрних відносин.

Economic and legal maintenance of concept of property is considered in general and to the property on earth especially. Pre-conditions and possibilities of increase of role of the state light up in effective realization of property on earth. The ways of subsequent expansion of role of the state are grounded in relation to adjusting of agrarian relations.

Поняття власності є наріжним каменем розуміння стану і розвитку економічних відносин, можливостей і напрямків керівництва будь-якими економічними процесами. Однією із причин суперечностей аграрних перетворень в Україні в кін. ХХ на поч. ХХІ ст. стало розуміння, що досить законодавчо проголосити право тієї форми власності, яка оцінюється як найбільш ефективна, все інше відрегулюється автоматично під впливом ринку. Негативні практичні наслідки такого підходу виникли і тому, що держава фактично була відсторонена від регулювання реальних економічних процесів, які обумовлювалися вимогами нових форм власності і впливали на всю сферу аграрних відносин. Кризовий стан сільського господарства свідчить, що необхідно подолати ці невідповідності, але відновлення регулюючих функцій держави у сфері аграрних відносин і в їх основі – земельній власності, потребує переосмислення деяких базових підходів до власності на землю як об'єкта державного регулювання на засадах удосконалення методології підходу до власності взагалі.

Проблема врахування власності на землю як фактора державного регулювання аграрних відносин така ж давня, як і сама держава, нових фундаментальних аспектів вона набула з початком формування громадянського суспільства, в основі якого лежить приватна власність, права людини і органічна взаємодія держави і суспільства [6]. Вибір Україною шляху до такого суспільства обумовлює новий підхід до усвідомлення наукових здобутків, що стосуються природи власності, особливостей власності на землю і її ролі в державному регулюванні аграрних відносин.

Загально-методологічними аспектами досліджень власності, висновки яких стосуються і власності на землю, є праці, що обґрунтували необхідність, переваги й особливості приватної власності. Це роботи лауреата Нобелівської премії Ф. Хайєка [9], Т. Бетелла [3], І. Буздалова [4]. Здійснено аналіз сумісно-відокремленої

природи сучасних форм власності на основі об'єднуючих фундаментальних ознак у працях А. Грищенко [14], Г. Задорожного [12], А. Мамалуя [14], А. Покритана [18]. Значні доробки здійснені з розробки сучасної теорії прав власності (лауреат Нобелівської премії Р. Коуз [10]), наукового опанування вітчизняного досвіду і сучасних проблем державного регулювання власності на землю (М. Домашенко [11], В. Рубаник [19], М. Шульга [21]). Одним з основоположних сучасних досягнень дослідження власності на землю є висновок про те, що власність органічно пов'язана з працею, владою та управлінням (П. Макаренко [13], П. Саблук [15], В. Юрчишин [22]). Конкретні аспекти ролі власності в державному регулюванні аграрної сфери та аграрних відносин досліджено в працях З. Залого [8], М. Крупки, А. Мельник, І. Михасюка, О. Могильного [15], А. Огінського [17]. Здійснено узагальнення щодо природи і механізму реалізації права власності на землю в Україні, практичним наслідком дослідження цих проблем в період становлення самостійної держави і державного управління стали положення щодо власності, започатковані в Конституції України [1] і Цивільному кодексі [7], а щодо власності на землю – в Земельному кодексі України [16].

Досягнений рівень розробки методологічних проблем власності та основоположних аспектів власності на землю обумовив необхідність нового підходу до неї – підходу її ефективного використання для розвитку аграрних відносин і активізації ролі держави в цьому процесі.

Метою статті є шляхом розмежування економічного і правового змісту поняття власності взагалі й власності на землю, зокрема, виявити об'єктивні передумови та можливості підвищення ролі держави в ефективній реалізації власності на землю, дослідити економічну природу державного регулювання стосовно власності на землю і на цих засадах обґрунтувати шляхи подальшого розширення ролі держави щодо регулювання аграрних відносин.

Аграрні відносини є особливою формою виробничих відносин у сільському господарстві, пов'язаних з використанням землі як специфічного засобу праці. Суб'єктами аграрних відносин є власник землі, власник засобів виробництва (капіталу), що використовується в сільському господарстві, і безпосередній працівник на землі.

Субстанціональний зв'язок аграрних відносин із використанням землі пов'язаний з її фундаментальними функціональними особливостями. Земля є: а) просторовою і незамінною передумовою всіх форм виробничо-економічної діяльності в аграрній сфері; б) елементом виробництва, що безпосередньо створює споживчі вартості в землеробстві; в) носієм і культурно-землеробським втіленням попередніх витрат праці і капіталу як передумови продуктивних можливостей аграрного виробництва. Іншими словами, всі фактори виробництва можуть реалізувати свої можливості в сільському господарстві лише опосередковано, через вплив на землю, а сама вона виступає як його інтегрована передумова.

Властивості землі й обумовлюють ключову роль власності на землю в системі аграрних відносин.

Власність в її самому загальному визначенні є відносинами між людьми з приводу приналежності певних речей. Вона виявляє себе в тому, що людина або група людей ставиться до певної речі як до своєї, тобто такої, що присвоєна ними. Русійною

силою виникнення і функціонування власності є праця. Не випадково розповсюджена серед селян у XIX-XX ст. філософія власності на землю, яка значною мірою охопила своїм впливом і Україну, оберталася навколо тріади: “земля Божа”, а залежно від того, ким вона обробляється, ця “Божа земля” поділяється на землю “чужу” і “свою” [20]. На трудовій, діяльнісній природі походження власності наголошував і Гегель [6, с. 101]. Таким чином, сутність власності, присвоєння, виступає як наслідок діяльності суб’єкта праці. Оскільки результати праці не можуть бути нічийми, дуже сумнівним є твердження, що яка-небудь власність – це власність нічия. Просто власник може бути або свідомо прихований, або не пізнаний.

Уявлення про зв’язок праці й власності на землю набуло особливого поширення в Україні. До свідомості нашого селянина міцно увійшла ідея, що право на землю є наслідком двох обставин – їх реального зайняття і праці на ній. Це уявлення було основою, наприклад, широкого розповсюдження в Слобідській Україні займанщини, згідно з якою зайнята вільна земля через п’ять років праці на ній ставала власністю працівника [11, с. 419–434].

Фактор праці, тобто реального присвоєння об’єкта власності, є основою відрізнєння економічного і юридичного аспектів власності. З економічної точки зору, найпростішим елементом у структурі власності є користування, що означає таке безпосереднє ставлення до речі, яке спрямоване на здобуття від неї певної користі. Подібний підхід є втіленням діяльнісного принципу стосовно власності, на необхідності врахування чого наголошував ще Гегель. Використання власності він вважав першим кроком і основою її виникнення, оскільки воля людини, що втілюється у власності й без чого вона неможлива, реалізується лише безпосереднього шляхом користування цією власністю [6]. Але людина використовує в процесі праці не лише речі, але й послуги інших людей, тобто їх діяльнісні можливості, а використовувати ці можливості можливо лише через фактичне розпорядження. Розпорядження є відношення, яке визначає специфіку користування працею, причому стосовно власності воно здійснюється не заради самого розпорядження, а для використання власності. Єдність двох відносин, користування і розпорядження, яка спрямована на те, щоб власник вступив у такі відносини, які виходять за внутрішні проблеми власності, виступає як володіння. Володіння фактично виявляється тим же відношенням користування, але опосередкованим за допомогою розпорядження для досягнення певної економічної мети. Тобто володар є таким лише тому, оскільки поряд з ним є користувач (працівник) і розпорядник. Особливістю аграрної сфери є те, що в селянських господарствах користування, розпорядження і володіння здійснюється тут однією особою (або сім’єю), тобто вона реально і працює, і розпоряджається, і володіє. Оскільки володіння безпосередньо включає в себе розпорядження, кожен володар є завжди і розпорядник, у той же час не будь-який розпорядник є володарем. Отже, в найпростішому вигляді структура власності включає в себе такі елементи, які впливають одне із одного у процесі зростання складності: користування, розпорядження, володіння, відчуження, привласнення. Ця структура є всезагальною, впливає із діяльної природи власності і в економічній літературі набула назви фундаментальної структури [14, с. 19].

Актуальні структури, тобто структури власності в її даній конкретній формі, завжди включають в себе елементи фундаментальної структури і базуються на ній. Цей аспект набуває особливого значення в умовах, коли одна форма власності трансформується в іншу і виникає проблема структурних змін.

Слід відзначити, що такий підхід до користування, розпорядження і володіння дещо відрізняється від того, який започатковано в юридичному підході до власності. Управлінсько-економічна думка вважає за необхідне відрізнити юридичне вираження власності, тобто закріплені державою легітимні умови її набуття і використання, від економічного змісту й економічного призначення, під яким розуміється реальне присвоєння і досягнення економічних цілей існування власності шляхом її діяльнісного використання [18; 21].

В юридичному значенні власність на землю являє собою результат закріплення суспільних відносин земельної власності у правових нормах, економічний характер і зміст власності визначаються економічними відносинами. Виходячи з економічного підходу до власності на землю, юридичний аспект цієї власності полягає в тому, що земельно-правові норми закріплюють, регламентують і охороняють володіння, користування і розпорядження за розсудом власника землі з метою задоволення його потреб і реалізації його інтересів. Право володіння надає власнику можливість здійснювати господарське панування над земельною ділянкою і поширювати свою владу при такому пануванні на всіх інших осіб, право ж користування являє собою визнані законом можливості привласнення власником землі її корисних властивостей шляхом одержання сільськогосподарської продукції, а також отримання на цій основі доходів. Що ж стосується розпорядження, то воно розглядається як визнання гарантованих законом можливостей здійснення дій, спрямованих на встановлення правової належності та визначення юридичної долі земельної ділянки [16, с. 208], тобто розпорядження виступає як аспект відчуження і набуття землі.

Юридично одна і та ж приватна форма власності на землю має зовсім різний економічний зміст у сімейних, індивідуальних і корпоративних господарствах, відповідно до цього економічно і соціально відрізняються між собою і власники землі [21, с. 222-223]. Це означає, що власність на землю як регулятивний фактор аграрних відносин може і повинна використовуватися державою для регулювання аграрних відносин не лише шляхом встановлення норм стосовно відчуження й придбання землі, але й за допомогою регулювання розвитку форм господарювання.

Таким чином, з економічної точки зору, власність є суспільним відношенням, яке відбиває процес присвоєння благ через поєднання всіх видів діяльності. Збільшуватися власність може лише шляхом творчої праці, хоча при цьому окремі групи людей можуть набувати її і шляхом захоплення. Зважаючи на це, виник цілий науковий напрямок – економічна теорія прав власності, яка започаткована Р. Коузом [3]. Відповідно до неї, власністю є не ресурси або фактори виробництва, а “пучок прав” на використання ресурсів. Згідно до цієї теорії такий “пучок прав” включає 11 елементів: 1) право володіння; 2) право користування; 3) право управління або розпорядження; 4) право на доход; 5) право суверена (право на відчуження, або змінення, знищення блага); 6) право на безпеку (захист від експропріації); 7) право

на передачу блага; 8) право на безстроковість володіння благом; 9) заборона на використання благ і ресурсів способом, що шкодить зовнішньому середовищу або іншим учасникам права; 10) право на відповідальність у вигляді стягнення, можливість стягнення ресурсів за борги; 11) право на залишковий характер (забезпечення відновлення порушений правомочностей).

З точки зору державного регулювання аграрних відносин значення теорії Р. Коуза полягає в тому, що із неї випливає необхідність відповідності правових і владних відносин рівням економічних відносин присвоєння, які склалися в суспільстві й набули легітимізації. Поєднання правового та економічного з точки зору регулювання власності на землю, тобто основного аспекту аграрних відносин, на практиці втілені в Земельному кодексі України шляхом формулювання обов'язків власників земельних ділянок і землекористувачів. Власники зобов'язані: а) забезпечити використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; в) своєчасно сплачувати земельний податок; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; д) підвищувати родючість ґрунту і підвищувати інші корисні властивості землі; е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон.

У свою чергу, землекористувачі зобов'язані: а) забезпечити використання землі за цільовим призначенням; б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; в) своєчасно сплачувати орендну плату або земельний податок; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; д) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі; е) зберігати протиерозійні споруди, мережі зрошувальних та осушувальних систем [16, с. 242-243, с. 253-254].

Згідно зі ст. 13 Конституції України земля і її надра є об'єктом права власності Українського народу. Це право здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. Іншими словами, держава і державні органи, користуючись термінологією Р. Коуза, виступають як суверен, але права суверена, відповідно покладають на нього і певні обов'язки, які притаманні лише йому і які стосовно землі й аграрних відносин взагалі можуть бути зведені до таких основних положень: 1) суверену не мають права причиняти шкоду, його не можна обмежувати або наносити йому втрати, його не можна переслідувати, окрім на підставі права; 2) суверен не може сам об'явити себе банкрутом дезавуювати борги; 3) лише суверен має право встановлювати правила захисту і передачі власності, він надає засоби, що забезпечують виконання контрактів, зобов'язань тощо; 4) для реалізації своєї волі в межах зазначених зобов'язань суверен може використати силу, тобто примусити підкорятися своїм законам або економічним настановам і засобам впливу; 5) суверен не може віддати свої атрибути будь-якій частині суспільства і при цьому залишатися сувереном, подібним же чином він не може поділяти свою владу з будь-яким органом, який прагне влади.

Специфіка власності на землю і роль стосовно неї держави як суверена визначають співвідношення власності, економічної влади і регулювання. При дослідженні власності в її характеристиці переважає практичне відношення до землі,

тобто основою виступає зв'язок (через користування, регулювання і володіння) суб'єкта та об'єкта. Роль держави в цьому випадку як суб'єкта полягає у визнанні легітимності діяльнісних суб'єктів на землі. Стосовно влади відношення між суб'єктом і об'єктом (землею) змінюються. Визначальними стають відносини власника і землі. Власник виступає як господарюючий суб'єкт, а держава – як суб'єкт, що установлює правила власності і володіння. Що стосується управління, то воно повторює відносини влади з тією різницею, що держава не втручається в конкретний процес використання власності, а лише забезпечує нагляд за дотриманням інтересів і безпеки суспільства. Таким чином, власність, влада, управління, оскільки в них приймають участь одні і тіж суб'єкти і стосуються вони одного і того ж об'єкта – землі, є основоположними засадами реального функціонування власності на землю. Відповідно до цього, аналіз відносин влади і управління можна здійснити лише шляхом аналізу категоріального ряду власності. У свою чергу, структура відносин власності, що включає в себе досить прості відносини користування, розпорядження, володіння, відчуження і присвоєння може функціонувати лише в тому випадку, коли до неї приєднуються владні аспекти держави. Таке поєднання надає додаткової складності механізму реалізації власності на землю. Оскільки такий механізм є результатом поєднання все таки не співпадаючих явищ: власності і влади, між ними можливе виникнення суперечностей. Мірою цієї суперечності є економічна свобода власника землі та його відповідальність, з одного боку, і рівень втручання держави в установленні та здійсненні правил реалізації власності, а також відповідальності за це – з іншого. Наявність відповідальності визначається факторами об'єктивного характеру: економічними законами, географічним середовищем і його станом, культурними традиціями, конкуренцією, національним законодавством, а головним чином, таким фактичним розвитком як власності так і держави, який досягається впливом не окремих людей, а потенціалом цих інститутів. Згідно з цим, регулювання відносин власності на землю доцільно поділяти на дві групи: перша група – фактори впливу; це група, що безпосередньо визначає рівень економічної свободи власника і повноважень конкретних представників влади. До цих факторів слід віднести: законодавство, конкуренцію і дію економічних законів. Складність ситуації полягає в тому, що вектори названих факторів, як правило, відрізняються і сила їх впливу на різних суб'єктів не однакова. Цей аспект необхідно враховувати при організації державного регулювання аграрних відносин шляхом впливу на земельну власність. Головною тут постає проблема захисту від свавілля, яке можуть чинити і держава і власник. У суспільстві, що поважає і захищає власність, хоча сама ця власність розподілена нерівномірно, але вона спирається на розвинене право, головна функція якого захищати слабких від сильних. Наприклад, європейських емігрантів у США вражало те, що дрібна земельна власність тут захищена не гірше ніж велика і що землю можна тут придбати у власність не даючи хабаря [3, с. 21].

З іншого боку, суб'єкт власності здійснює свою економічну владу шляхом встановлення відносин з іншими суб'єктами. Така взаємодія, оскільки вона має стійкий характер, вимагає певного упорядкування, бо у сфері власності рідко взаємодіють між собою суб'єкти рівної економічної сили. Функцію упорядкування,

встановлення правил поведінки виконує законодавство і державні органи, відповідальні за його дотримання. Подібне впорядкування необхідне, оскільки несвобода, що породжується свободою, не тільки впорядковує і спрямовує свободу, але і служить збереженню цієї останньої [12, с. 74]. Ці вимоги особливо є актуальними в умовах приватної власності. Вона має в собі можливість діяти несправедливо, але це відбувається лише за умов, коли не визначена власність і договірні обов'язки. Тоді головним фактором стає сила. Ця ситуація є небезпечною коли відносини, що породжуються власністю, мають довгострокову, чітко виражену матеріальну основу, особливо у сфері власності на землю. Тут, за подібної ситуації, слабкий віддається на милість сильного. Більшість людей залежать від милості, якщо не сусідів, то судді. Іншими словами, система приватної власності стає гарантом соціальної справедливості у разі, коли стосовно неї державою встановлена відповідальність власників і підзвітність інститутів влади [3, с. 228-229].

При цьому власнику землі слід пам'ятати, що він володіє землею з могутньої згоди суспільства і на певних умовах. Навіть якщо мова йде про оброблювальну землю, то і тоді він не має права думати нібито це все йому дане для того, щоб він поступав з нею так, як нібито все це не стосується нікого, окрім нього самого [15, с. 386].

Існування власності на землю неможливе без її реального господарського використання, зважаючи на це, головною проблемою і завданням держави з регулювання аграрних відносин шляхом впливу на власність на землю є необхідність переключення в сучасних умовах із зовнішнього регулювання власності на землю через її відчуження і привласнення на забезпечення функціональної значущості земельної власності, тобто підвищення економічної ефективності таких економічних ланок системи власності як користування-розпорядження-володіння [5, с. 77]. Про ефективність такого підходу до регулювання державою аграрних відносин свідчить досвід європейських країн.

У 1870 р. вперше в Європі було прийнято такий закон про ірландську землю, який підійшов до функціональних проблем власності на землю із зазначених позицій. Згідно з цим законом, не лише визнано право орендарів на компенсацію вкладень з покращання якості землі, але також визначена їх відповідальність за її погіршення [3, с. 346]. Тим самим були створені передумови ефективності земельної власності: 1) зацікавленість орендаря в довгострокових вкладеннях капіталу в землю; 2) державницькі, а також економічні гарантії збереження якості землі. На даний час принципи, що закладені в цьому законі, стали серед високорозвинених країн загальноновизнаними нормами стосунків між власниками землі і орендарями.

Державне управління аграрною сферою серед своїх фундаментальних принципів виділяє необхідність регулювання відносин власності на землю, при чому таким чином, щоб захист землевласників і землекористувачів гармонійно поєднувався із забезпеченням пріоритетних суспільних інтересів, оскільки з цим забезпеченням пов'язане біологічне існування суспільства [16, с. 383].

Структура власності на землю як фактора розвитку аграрних відносин із існуючих методів державного регулювання сільського господарства [3, с. 73] обумовлює необхідність використання більшості цих методів, а саме: економічного,

організаційного, інституційно-правового, соціального. Оскільки ці методи виступають як певна система, виникає питання про системоутворюючу, визначальну ланку цієї системи. Такою ланкою виступають економічні методи, саме ці методи створюють загальний діяльнісний простір та зацікавленість у використанні всіх інших методів і тим самим об'єднують їх у систему. Принципами регулювання цієї системи можуть бути [17, с. 66]: а) відповідність мети регулювання цілям суспільного розвитку; б) багатофакторіальний вимір при визначенні засобів впливу на аграрні відносини; в) системність і багатоканальність заходів; г) синхронність різних типів регулювання.

Економічна природа землі обумовлює багатофункціональний і системний характер її використання як засобу виробництва. Відповідно до цього, і власність на землю має системний характер і багатофункціональні економічні форми прояву і реалізації. Ці форми становлять економічний аспект підходу до власності на землю. Тільки враховуючи економічний аспект власності на землю і спираючись на нього, в тому числі і при вдосконаленні правових норм, державне регулювання може реально впливати на аграрні відносини як таку форму виробничих відносин, що виникає в сільському господарстві у зв'язку з використанням землі як специфічного засобу праці. Мета державного регулювання аграрних відносин за допомогою впливу на розвиток і зміни власності на землю полягає в тому, щоб державницькими регулятивними засобами сприяти подоланню або, приймні, максимальному згладженню суперечностей, що їх об'єктивно породжує економічна реалізація власності, між ланками власності на землю. Відповідно з тим, як економічний підхід до власності на землю трактує користування, розпорядження, володіння, набуття і відчуження, суперечностями, що їх повинне долати державне регулювання є суперечності: а) між користуванням і розпорядженням; б) між розпорядженням і володінням; в) між володінням та набуттям (відчуженням). Рівень та успіхи щодо долання цих суперечностей слід розглядати як не лише господарчі, але й економічні критерії ефективності державного регулювання аграрних відносин.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року / Верховна Рада України. – Офіц. видання, 1996. – 52 с.
2. *Атаманченко Е.Г., Филоненко А.С.* Аграрная реформа в Украине: эволюция форм собственности и хозяйствования // Проблемы и перспективы формирования цивилизованного общества в Украине: Междунар. конфер., 19 – 21 ноября 1996 г.: Сборник научных работ. – X., 1996. – С. 77–80.
3. *Бетелл Т.* Собственность и процветание / Пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 480 с.
4. *Буздалов И.И.* Аграрная теория: концептуальные основы, исторические тенденции, современные представления. – М.: Academia, 2005. – 344 с. – (Монографические исследования: экономика).
5. Власність у сільському господарстві / ред. П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин – К.: Урожай, 1993. – 348 с.

6. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 [2]с. – (Филос. наследие).
7. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. – Т. 1. – Изд. 2. – Х.: ООО “Одиссей”, 2004. – 1024 с.
8. Державне регулювання економіки: Підручник для вищих навч. закладів / І.Р. Михасюк, А.Ф. Мельник, М.І. Крупка, З.М. Залога. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – 2-ге вид. – К.: Атіка; Ельга – Н, 2000. – 592 с.
9. Довбенко В.М. Концепція спонтанного характеру ринкового порядку // Сучасна економічна теорія (Економічна нобелеологія). – К.: Вид. центр “Академія”, 2005. – Розд. 3.1. – С. 119 – 125.
10. Довбенко М.В. Нова інституційна економічна теорія (НІЕТ) // Сучасна економічна теорія (Економічна нобелеологія). – К.: Вид. центр “Академія”, 2005. – Розд. 4.2. – С. 162 – 167.
11. Домашенко М.В., Рубаник В.Є. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. – Х.: Факт, 2002. – 550 с.
12. Задорожний Г.В. Собственность и экономическая власть. – Х.: Основа, 1996. – 141 с.
13. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. – К.: Нац. наук. центр “Інститут аграрної економіки”, 2005. – 682 с.
14. Мамалуй А.П., Гриценко А.А. К вопросу о внутренней структуре категории собственности // Известия АН СССР. Серия экономическая. – 1978. – № 1. – С. 13 – 24.
15. Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери / Ін-т економічного прогнозування НАН України. – Ужгород: ІВА, 2005. – 400 с.
16. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / Л.О. Бондар, А.П. Гетьман, В.Г. Гончаренко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.
17. Огінський А.М. Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії і практики управління. – К.: Ін-т аграрної економіки, 1999. – 397 с.
18. Покритан А.К. Про характер виробничих відносин в сучасній Україні // Економіка України. – 1999. – № 10. – С. 61 – 69.
19. Рубаник В.Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования). – Х.: Консум, 2004. – 520 с.
20. Русская философия собственности: Сб. / Сост.: К. Исупов, И. Савкин. – СПб.: СП “Танза”, 1993. – 512 с.
21. Шульга М.В. Концептуальні засади регламентації сучасних земельних відносин // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 112 – 116.
22. Юрчишин В.В. Соціально-економічні проблеми розвитку аграрних відносин // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 32 – 37.

Надійшла до редколегії 17.10.2008 р.